Ertholmene. August 1935. *AF.*

Ertholmene

Så er jeg da igen på havet. Ligesom jeg for over seksten år siden sejlede ud på min første færd for at begynde denne lange rejse og stævnede mod den første af Danmarks øer, således er det nu atter søen, som danner vejen til den sidste. Hvad ligger der ikke af oplevelser imellem hin forårsdag, da „Rylen" første gang gled ud fra Kerteminde og havnede mellem de grønne fynske græsholme, og denne dag, da stævnen af den lille damper fra Gudhjem peger ud mod Danmarks østligste øer, de små klippeskær, der ligger knap synlige derude i kimmingen! Det er med en følelse af vemod, jeg tænker på, at ringen nu er sluttet.

Såre ubetydelig og kort er disse vore østligste små øers historie. Mens de geologisk ligesom Bornholm hører til det allerældste Danmark, den gamle jordskorpe, som for millioner af år siden størknede, krympede sig og svaledes med brag og bulder under dampe fra tidernes morgen, så er de først dukket op i historien for godt og vel et par hundrede år siden. De ensomme, golde skær husede før den tid ingen beboere; kun søfugle slog sig ned på deres barske kyst, og to gange om året drog det store fugletræk susende hen over dem. Ellers skyedes de af alle levende væsener. Fundet af en lille guldring og et hoved af en stenøkse herude vidner ikke sikkert om nogen bebyggelse, men kun om, at enlige fartøjer kan have strejfet det ugæstmilde sted, måske modvilligt, højst sandsynligt forslået hertil af storm og strøm – eller de søfarende har i tågen forvildet sig til dette verdensfjerne sted, dette sten-Atlantis uden beboere, uden historie og uden sagn.

Men allerede for længst havde man *set* dem, og deres navn er gammelt – man måtte dog i al fald have et signalement på dem for at kunne advare hinanden imod at komme dem for nær. *Arða* hed de på oldnordisk; det betyder knold, knort, ujævnhed. Og det er betegnende. De var ikke rare at møde helt uforberedt, for de slog igen, hvis man skubbede til dem med en skibsstævn. Og måske kunne de også godt fortælle et og andet om en uforsigtig Sindbad, som i sin udhulede egestamme eller sin vikingeskude har ramt dem uden ligefrem at ville det, og som ikke *selv* er kommet derfra og har kunnet berette om det! Man skulle åbenbart være flyvende for med tryghed at kunne lande på disse

kyster. Og søfuglene har benyttet sig af deres fordel som landnamsmænd på dette sted; i tusinder og atter tusinder var de fra de allerførste tider enerådende på stranden, hvor ellers kun en vædeglinsende sæl snøftende dukkede op i havstokken og med lufferne skubbede sig op på en af de flade sten ved stranden for at ræbe og fordøje.

514

Et par stenhumpler, som Vorherre tabte af sin hånd, da han lavede landene, og som han siden havde glemt, det er det hele. Og sådan kunne de have ligget den dag i dag, hvis ikke fiskerne havde opdaget den fortrinlige naturlige nødhavn, de danner.

Det blev fiskerne, som først befolkede dem for en kort tid af året under deres farter på havet omkring dem, især folkene fra Gudhjem, der om sommeren med deres både og grejer holdt til her, hvor de var bekvemt nær ved de rige fiskepladser. Først senere var det de højere magter, reverenter talt militærmagterne, som fik øje på dem og lavede om på idyllen. Det var under den svenske krig, at Christian V fandt det ønskeligt, at der ved Bornholm indrettedes en havn for orlogsskibe, som skulle have til opgave at genere Sveriges forbindelse med dets tyske provinser og tillige tjene som tilflugts- og reparationshavn for en større eskadre. Et forsøg, man gjorde ved Arnager på Bornholmskysten, forløb temmelig uheldigt, idet den første fregat, man stationerede her på prøve i vinteren 1683–84, omgående forliste. Og derefter vendtes blikket mod Ertholmene. En kommission sendtes herover i 1684, og arbejdet med at omdanne øerne til en fæstning påbegyndtes samme år under ledelse af oberst Anthon Coucheron. Det gik ikke af uden en anselig gestus. Under stor højtidelighed lagdes grunden til fæstningens Store Tårn, og den medalje, som blev

Christiansø. 9. Juli 1935. AF

515
slået i denne anledning, bar følgende inskription: „Ertholmene, hidtil fiskernes tjenerinde, nu Østersøens beherskerinde, hidtil ugæstmild ved sine klipper, utilgængelig ved sine skær, nu – 1684 ved Christian V's mere end herkuliske bedrift – Østersøens beskytterinde, de søfarendes tilflugt, rigernes pryd; fra sin klippeborg aver den fjendtligheder, venner modtager den mildt – kaldes herefter Christiansø!" – Inskriptionen blev forfattet på latin, for at det ikke skulle være løgn. Men alligevel, det var vel ikke netop for *gæstfrihedens* skyld, man traf disse forholdsregler! Det ser i al fald ikke sådan ud, når man undersøger dem nærmere. Men på den måde fik øerne endelig en nationalitet; de var ikke længere allemandseje.

Fæstningen bestod på Christiansø af det førnævnte Store Tårn, en af kampesten opført, ringformet bygning, 20 m i udvendigt mål og i to stokværk, hvoraf det nederste var tøjhus, magasin og ammunitionsrum, mens det øverste dannede et med 16 skydeskår forsynet lukket batteri, hvor kanoner stod monterede som på et skibsdæk. Et lignende anlæg, Lille Tårn, anlagdes på Frederiksø, og for øvrigt blev øerne i tidens løb spækket med fæstningsværker uden om disse, således på Christiansø Coucherons Batteri og flere andre, hvor landgang af fjender kunne befrygtes, foruden det nævnte Kongens og Dronningens Batteri, Hertugindens Batteri m. fl. På Frederiksø Spans Batteri, Sehesteds- og Tordenskjolds Batteri, hvilke anlæg senere forenedes med mure, der tjente som dækning for infanteriet. Begge øer var i virkeligheden til sidst omgivet med ringmure af store kampesten bestykket med svære kanoner i et antal af henimod hundrede.

Kampestensblokkene tog sig imponerende ud, men de var desværre ikke forbundne med kalk. De ved havneindløbene anlagte dæmninger og brohoveder var for svagt konstruerede, og vandet inden for dem for smalt til krigshavn. I løbet af det 18. århundrede var anlægget bestandig genstand for forsøgsvise forbedringer; den ene kommission afløste den anden, nye bekostninger anvendtes, uden at det hjalp det fjerneste. Endogså den lille Græsholm blev inddraget i anlægget, men den dér anlagte Stjerneskanse blev snart igen sløjfet. Foruden selve fæstningsværkerne rummede anlæggene kaserner, bolig for kommandanten, et vældigt pakhus og en mængde andre bygninger og desuden en mølle på øens højeste punkt, 22 m over havet.

Den eneste alvorlige prøve, fæstningen blev udsat for, var under „Englænderkrigen" 1807–14, da en fjendtlig eskadre på to linjeskibe og seks mindre fartøjer i 1808 angreb den og kastede 300 bomber ind over den. Skaden stod ikke i noget som helst forhold til anstrengelserne; det vides, at „en bygning ved havnen blev ramt", og de eneste ofre skal have været seks svenske krigsfanger, som sad og spillede kort og blev i den grad pulveriserede, at man kunne nøjes med to kister at begrave dem i. I øvrigt var der kun en halv snes sårede.

516
Det fortælles ganske vist, at en kone på Frederiksø ved samme lejlighed fik hovedet skudt væk af en kanonkugle, og at en efterkommer af hende endnu gemmer denne til minde om oldemoderen! Kommandanten, kaptajn Kohl, forsvarede for øvrigt fæstningen så flinkt, at englænderne efter et par timers forløb trak sig tilbage. Ellers findes fæstningens navn kun optegnet i historien, når den har modtaget besøg af venligtsindede fyrstelige personer, f. eks. Peter den Store og Frederik VII – fra den ene yderlighed til den anden.

Siden 1814 har fæstningen haft ro og fred, og den blev fra nu af kun anvendt som opholdssted for statsfanger. I 1855 blev den nedlagt som ubrugelig; men havnen vedligeholdes af staten som nødhavn, ligesom fyrvæsnet, hvis tårn er bygget over resterne af Store Tårn, og lodsvæsnet stadig opretholdes. I 1863 inddroges den tilbageværende militære besætning helt. Jeg vil ikke tro, den har sørget over dette. Bortset fra de to timers bombardement, som øerne var udsat for under Englænderkrigen, havde den i de omtrent 200 år, besætningen lå her, ikke været forvænt med adspredelser. Og selv om det ikke var de samme folk, der var indespærret på denne djævleø i 200 år, må tiden have faldet dem nederdrægtig lang! Dette fremgår blandt andet af, at 200 marinere, som havde station her, i 1809 ligefrem gjorde oprør og sejlede bort fra øen over til Sverige, hvor de lod sig indrullere i Dronningens Regiment i Stockholm. Herfra deserterede de dog senere *en masse* til Örebro, hvor de røvede og plyndrede. Men her blev de adsplittede og mange af dem skudt ved

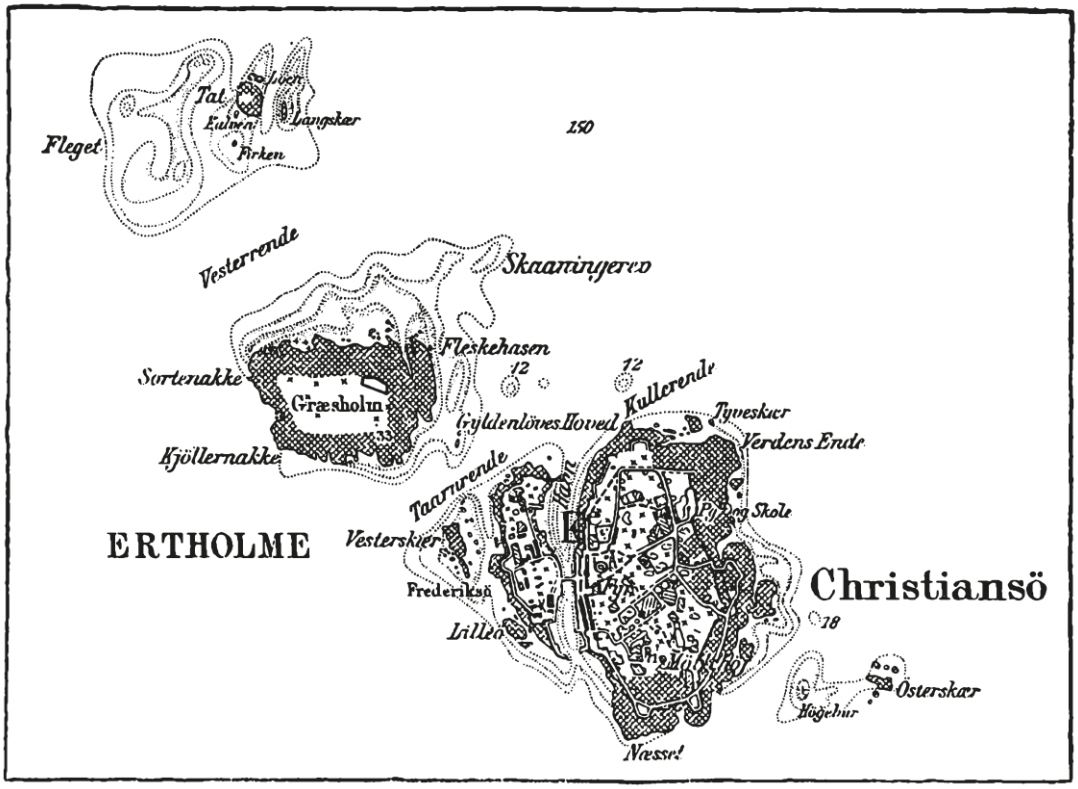

krigsretsdom. Syv af dem blev senere fanget i København, hvor de blev hængt. Som statsfængsel havde Frederiksø i øvrigt været benyttet, længe før garnisonen blev trukket bort. Blandt de prominente folk, som sad her, kan nævnes præsten Peter Chr. Piper, der for „uchristelige Gjærninger" blev fradømt sit embede. Han førtes hertil i 1731 og sad her til sin død 1749. En anden præst, C. F. Gerlach i Rye, transporteredes hertil i 1747; en advokat Schade fra Altona delte skæbne med disse, ligesom den sindssyge dr. med. P. Fabricius, som sad her fra 1775–79. Mest bekendt af dem alle blev dr. J. J. Dampe, som sad i statsfængslet her fra 1826–41, efter først at have tilbragt fem år i Kastellet, fængslet for højforræderi og først dømt til døden, men senere „benådet" med livsvarigt fængsel. Som præst i København havde han taget del i „en politisk sammensværgelse mod kongemagten", som det

hed – en handling, hvis omfang og betydning i virkeligheden var så ringe, at han nu til dags havde klaret det med en pengebøde. Frederik VII benådede ham helt ved sin tronbestigelse og gav ham yderligere en lille statspension til 1857, da han døde i København 67 år gammel. På Ertholmene var han afholdt for sit venlige væsen, og hans popularitet øgedes blandt andet ved, at han til kommandantens frues fødselsdag forfattede lovsange, der blev sunget af øens småpiger. Stakkels gamle ørn, som tæmmedes i buret!

Skal jeg opgive disse skærs størrelse, vil jeg ikke gøre det i tønder land eller hektarer, det ville klinge for pauvert. Bedre er det at sige, at Christiansø er 710 m lang og 430 m bred, Frederiksø 440 m lang og 160 m bred, og at den ubeboede Græsholm omtrent har en mellemstørrelse. Foruden disse findes en del små skær, af hvilke de største er Tat, Vesterskær og Østerskær, foruden en mængde større og mindre stenbrokker, der rager op over vandet. Tat har for resten opnået historisk berømmelse derved, at prins Frederik Carl Christian i året 1833 sammen med sit følge spiste sin medbragte frokost her.

Mens båden stilfærdigt vugger nærmere mod øerne, vil jeg referere det sidste af, hvad jeg ved om dem, inden jeg betræder dem. De sorterer under

Marineministeriet, og der findes en forvalter, som varetager toldforretningerne, en præst, som også er skolelærer for de 12–14 børn, øerne kan opvise, en læge, en kirkesanger, som desuden er gymnastiklærer, samt fyrpersonale og lodser. De faste beboere er fiskere, og deres antal varierer ret hyppigt, men er i almindelighed omkring et hundrede, fordelt på begge de større øer.

Af den mængde bygninger, som delvis var knyttet til fæstningsanlægget, findes endnu på Christiansø det nederste stokværk af Store Tårn, der er fundament for øens fyr, og som indtil 1821 tjente som kirke, da det afløstes af den nuværende, der oprindelig var bygget som smedje, men blev omdannet i det nævnte år og endelig ombygget i 1852, da dens anvendelse ændredes under højtidelig indvielse af selve biskop Mynster. Desuden er der den tidligere kommandantbolig, magasin, kasernebygning, forvalterbolig osv. – det smukke Lille Tårn og det hæslige tidligere statsfængsel på Frederiksø ikke at forglemme. Endelig har de to øer jo hver sin „gade“ med rigtige menneskeboliger, som for øvrigt også findes spredt enkeltvis uden for gaderne; men det kan jo ikke være noget overvældende antal boliger til de godt og vel 100 mennesker, som har til huse herovre. Øerne har naturligvis kirkegårde, hver sin endda; der har endogså tidligere været en på Græsholm, men den er nu uden tilgang af nye indvånere.

Havnen dannes af den naturlige revne, der skiller de to klippeøer fra hinanden i retning nord-syd, endnu en fortrinlig nødhavn, hvis sydlige del er 14 fod dyb, og som kan benyttes under alle vejrforhold. Tværs over den er øerne forbundet ved en 30 m lang jernhængebro, som i 1912 afløste den gamle flydebro af træ.

Ja – det var så omtrent alt, hvad jeg på forhånd vidste om Ertholmene, før jeg så dem. Og det var jo ikke netop dette, som fristede mig til at tage derover. For hvad kunne der vel være tilbage af landskab efter denne behandling gennem to århundreder?

Allerede længe før båden nåede ind, opdagede jeg, at hvad der ovre fra Bornholm ved solnedgangstide havde lignet en lang, gult lysende klint var det mægtige pakhus lige ved havnen. En medrejsende bemærkede, at det ikke var så underligt, at det skinnede så langt væk, da det jo stammede fra øens

glansperiode. Jeg smed ham ikke over bord; og jeg beretter kun dette for at vise, hvad folk kan komme til at sige, når de er bange for at blive søsyge.
Så gled vi ind i havnen og fortøjede ved kajen.
Overraskelsen over synet af dette sted ramte mig øjeblikkelig. Blot på et par hundrede meters afstand virker øerne endnu som de yderste forposter i en svensk skærgård – de samme gulgrå, matte farver, blandet med sorte, røde og grønlige toner, hvor søen har nået at vaske stenene. Men når man kommer dem helt nær, hører denne lighed op. Den ensartede, døde tone opløser

sig i hundreder af spillende farver. Blomster, urter og buske klæder den hårde klippe i en overvældende vrimmel, pragtfuldere, fordi den rå baggrund overalt skinner igennem.
Tæt ved nordenden af det gamle fæstningspakhus, der som en Noahs ark ligger strandet på kysten, går en sti op mellem klipper og lave fiskerhytter – ikke altid nemme at skelne fra hinanden, da deres farver omtrent er de samme bag det tætte løvværk, som omgiver dem. Denne sti har jeg aldrig før eller siden set magen til. Her bliver sammenligningen med andre skærgårde helt meningsløs – for dette er jo *syden*.
Men denne blomsterrigdom i haver og på veje, denne frodige bevoksning, der klæder og hænger ud over alle mure, denne *farvepragt* – den er alligevel anderledes end sydens, thi den er både stærkere og dristigere. Dette friske, strålende *grønne* i græs og buske, denne dybblå himmel og havets skummende brænding – det er nordens farver! Blomsternes mængde blander sig deri og giver det hele en dyb og fin harmoni, et præg af Middelhavskyst. Det er syden og Arktis, som mødes på dette sted!
Vi var tavse af lykke, vi, som for første gang betrådte denne kyst og ved hinandens side skred op ad den lille klippesti, som er omgivet af ældgamle haver, og på hvis grænse under de blomstrende vilde roser og hyld frodige blegviolette baldrian, strålende gule stenbræk og alle mulige andre vilde urter klæder den hårde grund.
Efterhånden som vi kommer op på øens lave højder, aftager frodigheden sammen med menneskeboligernes antal, men uden at dette formindsker stedets skønhed. Det er heroppe ikke alene den vidunderlige udsigt over havet, som fanger øjet, men – hvad man mindst af alt skulle have troet – de gamle, forfaldne fæstningsværker, som på henrivende vis smykker selve landet. Overalt på den hårde klippegrund finder vi små ferskvandsdamme – guderne har ikke helt glemt dette sted, men endogså skabt betingelser for, at de vilde fugle og selv mennesker kunne slå sig ned her, selv om de sidste har været sendrægtige til det. Ikke mindre end 22 smådamme findes her i klipperne, deraf de 20 på Christiansø; den lille Frederiksø har måttet nøjes med to. Naturligvis hænder det om sommeren, at mange af disse damme udtørres, ja undertiden dem alle på én eneste nær. Denne, som man bestandig med held kan ty til, har de troskyldige beboere givet navnet „Guds Forsyn“! Selv i de hedeste somre tømmes den aldrig.
Denne lille sorte sø, der ligner en bundløs brønd, er henrivende smuk, indrammet af stejle klipperande. Den findes lige i nærheden af Coucherons Batteri, og dens overflades udstrækning er ikke mere end 10×20 meter.
Overalt heroppe, selv på de barskeste, mest isskurede klipper, følger småblomster os, hvor vi går, engelskgræs og margeritter pipper ud fra hver en

520
revne. Muld findes i virkeligheden overalt, hvor klippen åbner den mindste mulighed for dens tilstedeværelse, græs bider sig fast alle vegne, ja selv på de store flader over klippebunden findes hist og her helt frodigt grønsvær. Det er på tide at få aflivet den gamle skrøne, at *al* den muld, som findes på disse øer, er ført hertil ovre fra Bornholm – det ville simpelt hen være umuligt at gøre dette. Det er sandsynligt, at der i sin tid er ført nogle skibslaster jord herover for at pynte på embedsmændenes haver, og at det har givet anledning til denne overdrivelse. Selvfølgelig har øerne ligesom alle andre lignende skær selv dannet sig muld lidt efter lidt; de har jo haft tid nok til det, siden istiden trak sin hætte bort fra dem. Tænk blot på Græsholm i denne forbindelse: Hvem har ført muld til den? Og dog vrimler den af græsser og vilde urter overalt, ja endog buskvækster findes her. Apropos Græsholm, så mindes jeg en historie om, at præsten på Frederiksø engang holdt en ko på græs derovre; det kloge dyr svømmede hjem tværs over Tårnrenden til Frederiksø, hver gang det trængte til at malkes, og vendte tilbage til sin græsgang, når dets yver havde fyldt spanden!
Koen er blevet historisk, fordi den, når sælhundene undtages – og måske en enkelt almindelig hund eller kat – er det eneste pattedyr, som har haft tilhold på øerne. Der går rigtignok frasagn om, at en fritte (et lille rovdyr i

521
slægt med ilderen) engang er spadseret over isen hertil fra Sverige, og at det ravgale dyr efter denne lange vandring var så træt og forkomment, at det blev skudt i et hønsehus straks efter ankomsten. Det

eneste, det fik ud af det, var at blive udstoppet, og det nåede således aldrig at danne skole og finde efterfølgere. Efter sigende findes der børn på øerne, som aldrig har set en hest.
På øens østside, det allerøstligste Danmark, ligger det af vældige kampestensmure indesluttede Bjelkes Batteri. Ydermurene går i øvrigt hele øen rundt et lille stykke inden for kysten. Det kolossale fæstningsanlæg må have kostet uhyre både af arbejde og penge – som man nu bagefter ved til ingen verdens nytte. Men for så vidt er det godt, at det er blevet gjort, som det fremhæver øens skønhed. Disse umådelige kampestensmure, hvis vandrette linjer bestandig skærer klippernes ofte lodrette flader og fald, er af en ejendommelig og pragtfuld virkning. Jeg har ingen sinde før set menneskeværk falde så fuldkommen harmonisk sammen med den rene natur. Heroppe på Bjelkes Batteri, hvorfra man kan overse en mængde af disse svære forskansninger, der højt eller lavt, men bestandig horisontalt går på tværs af klippernes lunefulde hævninger og fald, her har man samme følelse af fuldkommen harmoni som nede mellem de små bitte huse og store kaserner, hvor naturen overalt har smøget sig ind over menneskeværket og klæder det.
Få ting har jeg set i mit liv, der hører sammen som klippen og disse gamle fæstningsmure.
Små og store krudtmagasiner fra befæstningens tid ses endnu overalt. I Bjelkes Batteri er et sådant anvendt til beboelse – det er det østligst liggende hus i landet. Den enlige frue, som bebor det, kaldes af befolkningen herovre „Danmarks østligste dame“. Betegnelsen følger hende, selv når hun bevæger sig bort fra stedet og ikke svarer til pladsbestemmelsen.
Smukt er her overalt. Fra Hertugindens Batteri har man et herligt syn over den yndige dam, som kaldes Salomons Brønd, og mod den prægtige gamle præstegård, der spejler sig dybt i dammens vand mellem et væv af vandranunkler. Præsten har ikke mindre end tre haver at promenere i, når han laver sine prædikener – foruden hele øen!
Øens smukkeste sted er måske lige nord for dens kirke, hvor man i forgrunden ser de uregelmæssige klippeblokke med buske og vilde urter, derefter den svære fæstningsmur med dens hårde, lige linjer og bag denne vandet, som skiller stedet fra Frederiksø, hvis Lille Tårn med dets spidse hat lige netop når op over horisonten. Bag dette igen Græsholm, hvorfra der lyder et bestandigt, tusindstemmigt skrig af de ynglende måger, der i uhyre sværme svæver over den stenede og græsgroede holm. Og allerbagest det vide hav med Bornholms kyst blånende i kimmingen – det eneste land, man kan øjne. Jeg har aldrig hørt et sådant leben fra nogen fugleholm i landet som fra

Græsholm. Hele luften vibrerer og skælver af mågernes skrål, ustandseligt. Det er et fuldkomment fuglehelvede, i al fald for andre end mågerne, som holder alle mindre arter borte ved simpelt hen at æde deres æg og unger. Kun edderfuglen kan klare sig her foruden enkelte alke, tejster og lomvier, som også ruger herovre ligesom den sjældne sildemåge. De stilfærdige edderfugle, som ses alle vegne langs skærenes kyster og ror i hele kolonier inde i havnen, er blevet en turistattraktion, som hører med til billedet af dette sted. De er naturligvis fredede, og beboerne har en lille biindtægt ved at plukke dem for dun, to gange i rugetiden, og én efter at ungerne har forladt reden. Skønt trækfugle er de blevet en slags husdyr herovre. Mågerne har det for øvrigt ikke altid selv for godt, idet deres uhyre antal skaber hungersnød i kolonien på Græsholm i dårlige sildeår og masser af unger dør ynkeligt af sult. Foruden de nævnte fugle søger mange forskellige slags ænder holmene, og så godt som alle nordiske fuglearter passerer stedet under det store træk. To gange om året – når turisterne lader

holmene i fred og de få beboere trisser rundt i stilheden, da svinger dette tidens store pendul hen over de ensomme øer, og hver art hilser med *sin* røst kravlet dernede på stenskærene. Forbi – forbi!
På Græsholm findes der som nævnt rester af en lille kirkegård, hvis sidst tilflyttede beboer er en kommandants hustru, som begravedes her i 1812.

523
Ad broen mellem Søndre- og Nordre Havn går man over til Frederiksø med det prægtige Lille Tårn, der i modsætning til Store Tårn på Christiansø endnu står i sin oprindelige skikkelse og er et morsomt lille undersætsigt bygningsværk, der synes at have haft de bornholmske rundkirker som forbillede. Det er noget rent pølsesnak, hvad enkelte værker påstår, at tårnet er af sten helt op til dets øverste spids. Det kegleformede spir er og har altid været af solidt bjælkeværk, som er spåntækt helt op til vindfløjen.[108]
Når man kommer til tårnet sydfra ad den lille holms mærkelige, maleriske gade med den mægtige, dybe rendesten i midten, med de toppede brosten og gamle, rustne skibsankre ragende op af grunden, og det ses indrammet af de lave, uregelmæssige husrækker med fremspringende trapper, virker det fuldkommen middelalderligt.
Øen, som forhen kaldtes Boeholm eller Bukholm, men nu af de indfødte mest benævnes Lilleøen, har af andre bygninger foruden fyret statsfængslet, bl. a. bekendt for at have huset den førnævnte dr. Dampe, som sad her i 15 år, og i hvis celle, som er fredet og forevises for besøgende, der hænger et billede af denne stakkels fange. De øvrige celler anvendes som oplagssted for fiskeredskaber. Fængslet er en skummel, firkantet bygning med svære mure og tegltag, næsten kubisk virkende i sine forhold og overordentlig uhyggelig og afskrækkende, ikke mindst i de snævre, mørke rum, som har været de ulykkelige fangers opholdssted. Af andre virkelige seværdigheder har øen langs vestkysten en kolossal stenmur med enkelte batterier, rester af den gamle befæstning. Bag nogle forfaldne hytter findes en kirkegård fra koleratiden, hvor alenhøje brændenælder, skarntyder og andet ukrudt gror stolteligt hen over de gamle grave og næsten helt har udslettet ethvert spor af dem. Bag Sehesteds Bastion ses endnu rester af haven, som hørte til den ældste præstegård på stedet, der senere blev brugt til fattighus og endelig er nedrevet. Kirkegården har minder fælles med Lille Tårn, idet de kadavere, som blev begravet her under epidemien, kom fra tårnet, der i denne periode anvendtes som lazaret.
Død og forgængelighed overalt, hvor man vender sig herovre!
Men prøv bare på at tale til en af de indfødte, som færdes i de gamle gader eller ved havnen, så vil du møde samme storslåede smil, som du genkender fra de rigtige bornholmere ovre på moderøen, hans replik vil have samme frejdighed og bunde i det samme humør. Fiskerne her synes at være af samme solide støbning som fællerne histovre, måske lidt „tungere i slawet“, med endnu mere drøn i deres færd. Stærke, oftest skægløse ansigter med storslåede træk, og nogle hænder, i hvilke en almindelig rorpind må syne som en tandstikker. Man kunne misunde de embedsmænd og det par kunstnere og forfattere, som har slået sig ned her og levet mellem disse folk i årevis. Hvor måtte især en vinter på dette sted være mærkelig og herlig!

524

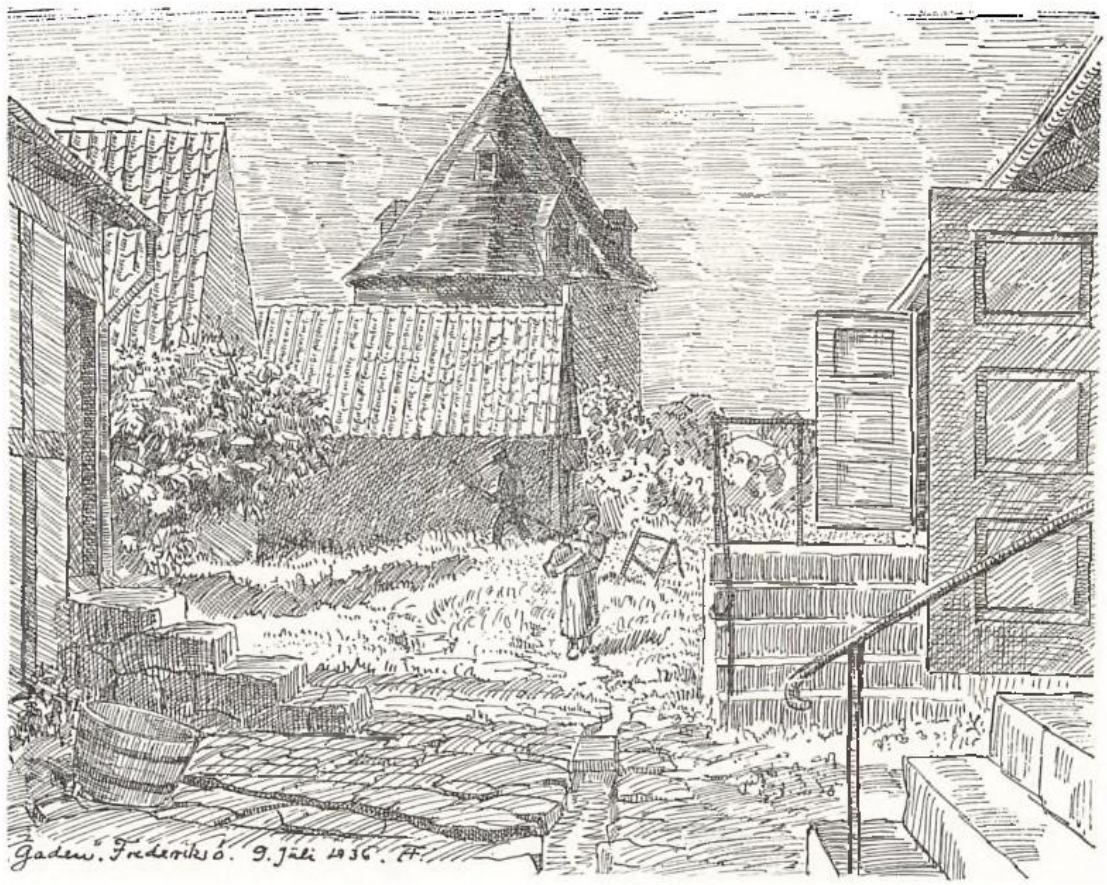

Efter vandringen på Frederiksø er det trods alt en lettelse at vende tilbage til den større, landskabeligt langt mere afvekslende og i enhver henseende interessantere Christiansø, hvor naturen er så broget, at man ikke skulle tro det muligt på så forholdsvis lille en plet. Hundreder af forskelligartede skønhedsindtryk skifter med hinanden på denne lille stenhårde ø, hvor natur og menneskeværk har indgået så skøn en forbindelse. Hvor findes der vel inden for eller uden for vore grænser noget lignende? Smådalenes og de små bitte søers lune idyller er den yndigste modsætning til de barske, øverste klippeflader, der er slebet af gletscheren, skurede og glattede, med revne ved revne og med græs og vilde blomster i tusindvis, og gå så ned og se de frodige figentræer, som står i række nær ved Bella Vista, og hvis frugter modnes i varme somre, der her kan være fuldkommen tropiske – fordi klipperne indsuger solvarmen og bevarer den natten igennem.
Naturligvis kan en regnfattig sommer til tider blive skæbnesvanger for alle vækster her på denne hårde grund. Bestandig omskiftelser, ingen tryghed – men er det ikke godt?
Jeg er gået op på de øverste højder for at sige øen et sidste farvel. Rundt om mig ligger de gamle fæstningsvolde i den sene eftermiddagssol, bag dem

skærene og yderst det opalfarvede hav milevidt til alle sider, uden grænse. Kun i vest anes Bornholms kyst som en mørk linje og vidner om, at „Øen“ herude ikke er det eneste land på en død klode.
Hvor besynderligt her er! Jeg må mindes Grønlandskysten – det eneste, som kan sammenlignes med dette. Vist så – den var langt mere storslået, vældigere, mere øde, dens dyreverden mærkelig og skøn;

alting deroppe vil bestandig være uforglemmeligt for mig. Men dette sted har én ting forud for denne fjerne kyst, hvor jeg levede mere end to år af min ungdom – det er dens uendelige *charme*. Den er uforlignelig.

Og ligesom Grønland er dette *dansk land*! Hvor er vi rige!

Solen daler langsomt, og skyggerne bliver lange. En af de gamle, vældige kanoner lægger en slagskygge hen over sten, græs og blomster, peger mere og mere mod øst. Dens brune jernside er endnu lun at føle på, hvor solens lave stråler rammer den. Jeg læner mig op ad den hårde krop, skubber mig godt til rette og har det rart. Sådan en fredelig gammel kanon – kan man hvile sig på noget bedre? Den har for længe siden talt ud; det er mere end hundrede år siden, den sagde sit sidste spydige ord. Nu fører den ikke engang løs tale mere, den er blevet helt stille, er så at sige blevet kneblet. For ud af dens mund, der før spyede ild mod engelskmanden og jog ham væk fra kysten, gror nu et væld af vilde blomster, en broget urtekost med rod i den jord, som vinden har ført ind i det mørke svælg.

Blomster i kanonens munding! Er det ikke dansk – et symbol på vort lille bitte, elskelige land, så fredeligt midt i en tid af rædsel og blod, i en verden, hvor andre folkeslag ligger på spring for at ødelægge hinanden. – Vi bliver os selv lig, trods, eller måske på grund af, alle genvordigheder og farer.

I en af de dejlige københavnske parker står en bronzestatue af Pallas Athene, som holder sin hjelm i hånden. I hjelmen har en gråspurvefamilie bygget rede, den befinder sig som hjemme dér, hygger sig på det bedste. Dens medlemmer gasser sig og tænker ikke på Pallas' farlige ugler.

Men hvad gør det egentlig, at vi finder gråspurve i Pallas Athenes hjelm, når uglerne dog også trives her, og når vi har hjemme i et land, hvor der gror blomster i kanonernes munding?

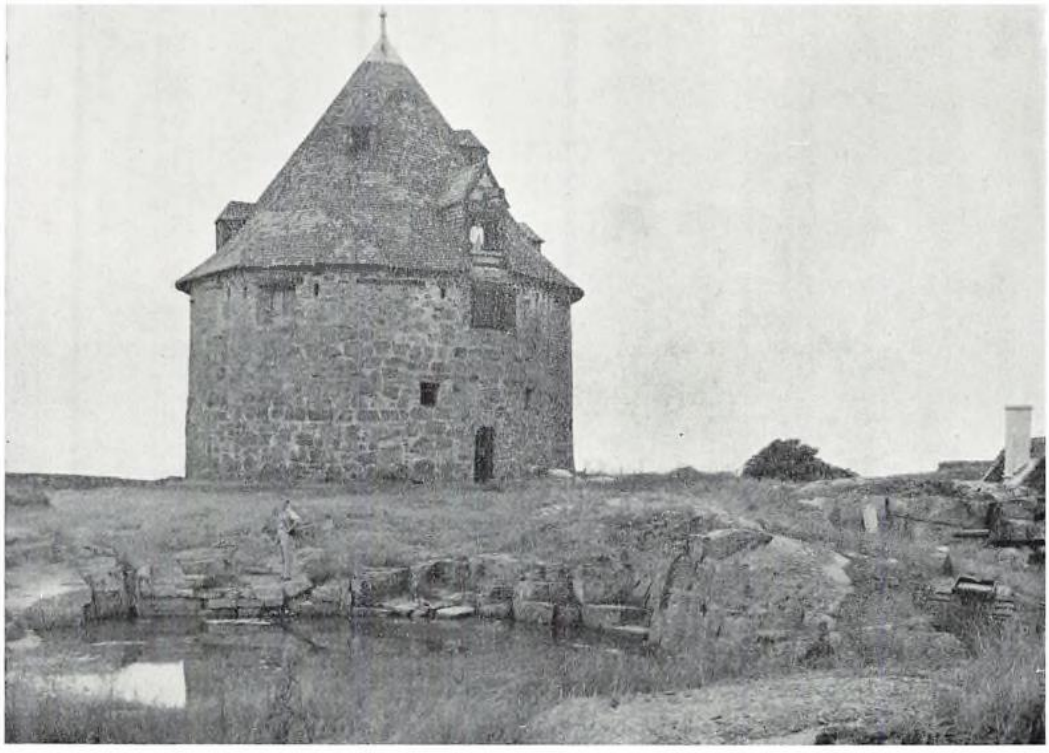

Lille Tårn på Frederiksø. (523)